

લયભંગ: એક સમીક્ષા

Mr. Jaydip R. Vala

SRF in Gujarati

Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

માનવ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો સમગ્ર ઇતિહાસ હંમેશા ગતિશીલતા, સુમેળ, પરસ્પર નિર્ભરતા અને એક આંતરિક સુનિશ્ચિત લય પર આધારિત રહ્યો છે. મનુષ્ય પોતાના રોજિંદા જીવનમાં, પારિવારિક સંબંધોમાં, સામાજિક વ્યવહારોમાં અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં એક ચોક્કસ પ્રકારની વ્યવસ્થિત તરેહ ગોઠવે છે, જેને આપણે જીવનનો સ્વાભાવિક પ્રવાહ અથવા લય કહી શકીએ. આ પ્રવાહ જ્યારે કોઈપણ અડચણ વિના વહેતો રહે છે ત્યારે સમાજમાં સુખ-શાંતિ અને સમૃદ્ધિનો માહોલ જળવાઈ રહે છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ વૈશ્વિક આપત્તિ, અણધાર્યો કુદરતી પ્રકોપ કે ભયાનક મહામારી આ સંતુલિત વ્યવસ્થા પર ત્રાટકે છે ત્યારે સમગ્ર માનવજાતનો એ સદીઓથી સ્થાપિત લય અચાનક ખોરવાઈ જાય છે. કાલિન્દી પરીખ લિખિત નવલકથા ‘લયભંગ’ આ જ વિષયવસ્તુને અત્યંત ગંભીરતા, સૂક્ષ્મતા અને કલાત્મકતાથી રજૂ કરતી સમકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ કૃતિ છે. આ નવલકથા માત્ર કોરોનાકાળના સમયનું એક દસ્તાવેજીકરણ પૂરતી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે માનવીય સંબંધોના આંતરિક તાણાવાણા, અણધાર્યા આંતરિક સંઘર્ષો અને સમકાલીન સમયની ભયાનક વિષમતાઓને ઉજાગર કરતી એક અત્યંત સબળ કથા છે. લેખિકાએ વૈશ્વિક સ્તરે ઘટતી ઘટનાઓની સ્થાનિક અસરો અને વ્યક્તિગત માનવ જીવન પર પડતા તેના અતિ ગંભીર પ્રભાવને ખૂબ જ સચોટ અને હૃદયસ્પર્શી રીતે આલેખ્યો છે. જે આ કૃતિને આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ અને અજોડ સ્થાન અપાવે છે.

નવલકથાના શીર્ષક ‘લયભંગ’ ની સાર્થકતા અને તેની ઊંડી સાહિત્યિક ભૂમિકા તપાસીએ તો આપણને

સમજાય છે કે ‘લયભંગ’ એટલે કે જે ગતિ પ્રકૃતિ, સમાજ અને સમગ્ર માનવજીવને સહજ રીતે સ્વીકારી હતી, તેમાં આવેલો અચાનક અને અભૂતપૂર્વ વિક્ષેપ. સંગીતમાં જો લઈ તૂટે તો સૂર બેસૂરો થઈ જાય છે, તેમ જીવનમાં જો લયભંગ થાય તો આખી જિંદગી કથળી જાય છે. કાલિન્દી પરીખની આ નવલકથામાં કોરોના વાયરસ એક એવા અદ્રશ્ય શત્રુ તરીકે પ્રવેશે છે જે જોતજોતામાં કરોડો લોકોના હસતા-રમતા પરિવારોનો લય તોડી નાખે છે. લેખિકાએ શીર્ષક દ્વારા જ વાચકના મનમાં એ સવાલ ઊભો કર્યો છે કે શું મનુષ્ય ફરી ક્યારેય પોતાનો એ જૂનો લય પ્રાપ્ત કરી શકશે ખરો ? આ કથા માનવજીવનના એ જ ખોરવાયેલા સૂરની આસપાસ આકાર લે છે.

આજની દુનિયામાં એક ખૂણામાં બનતી ઘટના અન્ય તમામ દેશોને અસર કરે છે. કારણ કે આખું વિશ્વ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલું છે. જગતભરનું અર્થતંત્ર અને સામાજિક માળખું પરસ્પર આધારિત છે, ત્યારે સ્વાભાવિક છે કે વૈશ્વિક ઘટનાઓના મોટા પડઘાઓથી તમામ દેશો આંદોલિત થાય છે. ભારતના જે યુવાનો આજે વીસ વર્ષના છે તેમણે અગાઉ ક્યારેય પોતાના જીવનમાં મોટું યુદ્ધ જોયું નથી. વ્યાપક સામાજિક અવ્યવસ્થા નથી જોઈ, ભયનો સાક્ષાત્કાર નથી અનુભવ્યો કે મોટી આર્થિક કટોકટીનો સામનો કર્યો નથી. છેલ્લા બે દાયકામાં ભારતીય સમાજમાં આધુનિક વાહનો, અદ્યતન વૈશ્વિક સંચાર વ્યવસ્થા, આધુનિક તબીબી અને ચિકિત્સા પદ્ધતિઓ, ઉત્તમ ગુણવત્તાવાળા વસ્ત્રો, પૌષ્ટિક ખોરાક અને ભૌતિક સુરક્ષા આબાલવૃદ્ધ સૌને મહદંશે પ્રાપ્ત થયા હતા. રાજ્ય અને કેન્દ્રની સરકારોએ પણ પોતપોતાના સ્તરે લોકોની સુખાકારી અને પ્રગતિ માટે યથોચિત અને પ્રશંસનીય પ્રયત્નો કર્યા છે. આવા અત્યંત અનુકૂળ સુરક્ષિત અને ભૌતિક રીતે સુખદ વાતાવરણમાં જ્યારે સામાન્ય માનવજીવન પોતાની પૂરી ગતિ અને ઉત્સાહથી આગળ વધી રહ્યું હતું, ત્યારે બરોબર વર્ષ ૨૦૨૦ ના પ્રારંભિક ત્રણ મહિના વીત્યા પછી સમગ્ર વિશ્વ પર એક અણધારી અને અકલ્પનીય આપત્તિનો કાળો પડછાયો

મંડરાયો. જો કે શરૂઆતમાં એ આપત્તિ ભારતના પાડોશી દેશ ચીનના વુહાન શહેરમાંથી ફેલાયેલી અને પ્રથમ નજરે સાવ સામાન્ય લાગતી એક બીમારી હતી. સાદી ભાષામાં કહીએ તો તે એક જટિલ પ્રકારની શરદી હતી. પરંતુ જોતજોતામાં એ બીમારીએ એવું તો વરવું ભયાનક અને વિકરાળ સ્વરૂપ લીધું કે જગતભરના દેશોની સરકારો ઘેરી ચિંતા અને વિચારમાં ડૂબી ગઈ કે પોતાના દેશની કરોડોની પ્રજાને આ અદ્રશ્ય બીમારીથી કઈ રીતે સુરક્ષિત રાખવી. આ જ જીવલેણ બીમારીને 'કોરોના' (Covid-19) નામ આપ્યું. જેણે સમગ્ર પૃથ્વી પરના માનવજીવનના પરંપરાગત લયને ક્ષણભરમાં તોડી નાખ્યો.

આ ભયાનક વૈશ્વિક આપત્તિનો સામનો કરવા માટે ઊંઘમાંથી જાગેલી વિવિધ દેશોની સરકારોએ ત્વરિત અને કડક પગલાં ભરવા માંડ્યા. જેમાં ભારત સરકારે પણ અત્યંત મહત્વના નિર્ણયો લીધા. સૌથી પહેલું અને ક્રાંતિકારી પગલું હતું 'સંચારબંધી' એટલે કે લોકડાઉન. ૧૩૦ કરોડની વિશાળ વસ્તી ધરાવતા ભારત દેશમાં એક એક સરકારી જાહેરાતથી આખા દેશમાં સંચારબંધી લાગુ કરવાથી શું પરિણામ આવે તે બધાએ નજરોનજર જોયું અને અનુભવ્યું. પ્રશ્ન માત્ર અહીંના સ્થાનિક લોકોનો નહોતો પરંતુ ભારતના વેપારીઓ, વિદ્યાર્થીઓ, પ્રવાસીઓ, અભ્યાસુઓ જે વિશ્વના અનેક દેશોમાં રહેતા હતા અથવા મુસાફરી કરી રહ્યાં હતા તેઓ પણ આનાથી પ્રભાવિત થયા. એકાએક એવું બન્યું કે જે લોકો જ્યાં હતા ત્યાં જ અટકી ગયા, સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ભારતમાં જ્યારે આ કડક સંચારબંધી લાગુ કરવામાં આવી ત્યારે માર્ચ મહિનો ચાલતો હતો. જે સામાન્ય રીતે શાળાઓ અને કોલેજોમાં પરીક્ષાઓનો સમય હોય છે. પરીક્ષાઓના તમામ પ્રોગ્રામ જાહેર થઈ ગયા હતા, પરંતુ દેશ અને પ્રજાની સુરક્ષાને સર્વોચ્ચ અગ્રતા આપીને એ વખતે જ તમામ શાળાઓ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તાત્કાલિક બંધ કરી દેવાઈ. શાળાઓ જ નહીં, પરંતુ રેલવે, બસ, વિમાન જેવા વાહનવ્યવહારના સાધનો, બજારો, શોપિંગ મોલ, દુકાનો, ઉધોગો, ધંધા-રોજગાર અને સરકારી કચેરીઓ બધું જ

સંપૂર્ણપણે બંધ કરી દેવામાં આવ્યું. ચાલુ રહ્યાં માત્ર અને માત્ર દવાખાના અને દવાની દુકાનો. આ અભૂતોપૂર્વ પરિસ્થિતિ પછી સામાન્ય જનજીવનની સ્થિતિ કેવી રહી તે કહેવા માટે એ તમામ લોકો આજે જીવતા સાક્ષી છે, જે ૨૦૨૦ અને ૨૦૨૧ ના એ કપરા વર્ષોમાં હાજર હતા. એ જીવતા નાગરિકો જ સાચી રીતે કહી શકે છે કે તેમના મન પર, પરિવાર પર અને આજીવિકા પર શું શું વીત્યું હતું, અને કેવી કેવી અસહ્ય સામાજિક તથા આર્થિક સ્થિતિઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. એક વર્ષના આ બાર મહિના માનવ ઇતિહાસની કડીમાં ક્યારેય ન ભૂલાય તેવો એક અત્યંત કરુણ અને ગંભીર ઇતિહાસ બની ગયા છે. આવી જ અસાધારણ અને હૃદયદ્રાવક પરિસ્થિતિમાંથી સર્જાઈ છે આ વિશિષ્ટ નવલકથા 'લયભંગ' જે તત્કાલીન સમયનો આબેહૂબ ચિતાર આપે છે.

સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરીએ તો, ગુજરાતી ભાષામાં કુદરતી અથવા માનવસર્જિત આપદાઓમાંથી સર્જાયેલું ઉચ્ચ કોટિનું કલાત્મક સાહિત્ય ઘણું જ ઓછું જોવા મળે છે. કુદરતી આપત્તિઓ તો પ્રકૃતિના નિયમ અનુસાર આવીને જતી રહે છે, પરંતુ તેના જુદા જુદા પાસા, જેમ કે માનવીય પીડા, આર્થિક ખેંચતાણ, સામાજિક સંબંધોમાં આવતું પરિવર્તન અને મનોવૈજ્ઞાનિક આઘાતને સાહિત્ય સ્વરૂપે નવલકથા કે વાર્તામાં રજૂ કરવામાં ગુજરાતી સર્જકો ક્યાંકને ક્યાંક થોડા પાછા પડ્યા છે અથવા ઉદાસીન રહ્યા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કાલિન્દી પરીબે કોરોનાકાળના દોહલા અને અત્યંત મુશ્કેલ સમયમાંથી પસાર થતા સમગ્ર ભારતવાસીઓ અને ખાસ કરીને ગુજરાતની જનતાની પીડાને કેન્દ્રમાં રાખીને આ નવલકથા આપી છે. કોરોનાકાળમાં ગુજરાતની સ્થિતિ પણ જરાય સારી નહોતી. ચારેય તરફ ભય, આક્રંદ, હોસ્પિટલોમાં બેડની અછત અને ઓક્સિજન માટેની દોડાદોડ જોવા મળતી હતી. આવા ગંભીર કાળખંડને સાહિત્યિક વાચા આપવાનું ભગીરથ કાર્ય લેખિકાએ આ કૃતિ દ્વારા કર્યું છે.

‘લયભંગ’ નવલકથા રડ પ્રકરણોની અંદર વિભાજિત કરવામાં આવી છે. નવલકથાના કેન્દ્રબિંદુમાં દીપક મજમુદાર નામનો એક વેપારી છે જેનું રીઅલ એસ્ટેટમાં ખૂબ જ મોટું નામ છે. દીપક પોતાના વ્યાપારી કામકાજ અર્થે વિદેશ પ્રવાસે ગયેલો હોય છે. જ્યારે તે પોતાની વ્યવસાયિક ટૂર પૂરી કરીને ભારતમાં પાછો આવે છે, ત્યારે તત્કાલીન સમયના કડક સરકારી નિયમો અને પ્રોટોકોલ પ્રમાણે શંકાસ્પદ લક્ષણો જણાતા તેને ફરજિયાતપણે ક્વોરેન્ટાઈન કરવામાં આવે છે. ક્વોરેન્ટાઈનના આ ચૌદ દિવસ દરમિયાન તેના જીવનના જુદા જુદા પાસાઓ, જૂની યાદો, વર્તમાન સમયની કટોકટી અને ભવિષ્યની ચિંતાઓ ધીમે ધીમે તેની નજર સામે ખૂલતા જાય છે. આ ચૌદ દિવસ માત્ર એક શારીરિક એકલતાના નહોતા પરંતુ દીપક માટે પોતાના સમગ્ર જીવનનું સરવૈયું કાઢવાનો, આત્મખોજ કરવાનો અને આંતરિક મથામણમાંથી પસાર થવાનો એક અદ્ભુત સમય બની રહે છે. દીપકની બહેન અમીષા, જે પોતે વ્યવસાયે એક નિષ્ઠાવાન અને સમર્પિત તબીબ એટલે કે ડૉક્ટર છે. તે પોતાની જાનના જોખમે હોસ્પિટલમાં અવિરતપણે કોરોનાના દર્દીઓની સેવા કરવાની પવિત્ર ફરજ બજાવે છે. અમીષાનું આ પાત્ર સમાજના એ તમામ તબીબો, નર્સો અને પેરામેડિકલ સ્ટાફનું ગૌરવપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે કે જેમણે પોતાના પરિવાર કે પોતાના સ્વાસ્થ્યની પરવા કર્યા વિના ચોવીસે કલાક દર્દીઓનો જીવ બચાવવા માટે પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દીધું હતું. બીજી તરફ, દીપક અને તેની પત્ની દિવ્યા વચ્ચે કેટલાક સમયથી ગંભીર અણબનાવ ચાલી રહ્યો હોય છે. આ આંતરિક મતભેદોને કારણે બંને એકબીજાથી તફાવત અલગ રહેતા હોય છે. પતિથી દૂર રહેતી દિવ્યા કહે છે કે – “મને એ જ નથી સમજાતું કે મારી બધી જ વાતો સમજી જનારો, કયો શબ્દ રોમિલનો હશે અને કયો શબ્દ મારો હશે એ સમજી જનારો દીપક મને ‘સમય’ આપવાનું કેમ નહીં સમજતો હોય ?...” (પૃ. ૨૬) અહીં પતિ-પત્ની વચ્ચેના લયભંગની વાત કરવામાં આવેલી છે. નવલકથામાં કોઈ એક

કેન્દ્રભૂત પાત્ર જ બધું સંભાળતું હોય તેમ નથી લાગતું, પણ લેખિકાએ પોતાના કેમેરાને કોરોનાથી ફેલાયેલી જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓ ઉપર જુદા જુદા એંગલથી ખૂબ જ ચપલતાપૂર્વક ફેરવ્યો છે.

નવલકથાના માળખાની વાત કરીએ તો, દરેક પ્રકરણમાં એક નવી પરિસ્થિતિ અને નવો સામાજિક સંદર્ભ સર્જાય છે. જો કે કથાને અંતે દીપક અને દિવ્યા એકબીજાને મળે છે અને તેમના સંબંધોની કડવાશ ઓગળી જાય છે. જે નવલકથાને એક હકારાત્મક વળાંક આપે છે.

પાત્રાલેખનની દ્રષ્ટિએ ‘લયભંગ’ એક સબળ કૃતિ બની રહી છે. કથાના પાત્રો આપણા જ સમાજમાંથી, આપણી આસપાસમાંથી ઉઠાવેલા હોય તેવા લાગે છે. પાત્રોની અંદર દીપક, દિવ્યા, કેશવરાય મજમુદાર, અનસૂયાબા, અમીષા, નમ્રતા, અવિનાશ, રોમિલ, નિકુંજ, પૌલોમી, રેશ્મા વગેરે ઉપરાંત ગૌણ પાત્રોનો સમાવેશ થાય છે. આમ, નવલકથામાં પાત્રો જાતજાતના છે. તેઓ વૈવિધ્યસભર પૃષ્ઠભૂમિ ધરાવે છે અને શરૂઆતમાં વાચકને એવું લાગે છે કે તેઓ એકબીજાથી તફાવત અજાણ્યા છે. તેમનો આપસી વ્યવહાર કેન્દ્રભૂત કોરોના સાથે સીધી રીતે જોડાયેલો હોવા છતાં તેમની વ્યક્તિગત કથાઓ ક્યાંથી શરૂ થાય છે અને ક્યાં પૂરી થાય છે તેનો છેડો સહેલાઈથી મળતો નથી. આ કારણે સમગ્ર નવલકથામાં પરંપરાગત નવલકથાઓ જેવી સળંગ રેખીય એકસૂત્રતા જળવાયેલી નથી તેમ પ્રથમ નજરે લાગે, પરંતુ વાસ્તવમાં કોરોનાની આ વૈશ્વિક આપત્તિ જ આ તમામ પાત્રોને અદ્રશ્ય રીતે એકબીજા સાથે સાંકળતું મુખ્ય સૂત્ર છે. પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર માવજી મહેશ્વરીના મતે “આપત્તિકાળની કથાઓ જો કોઈ એક વ્યક્તિને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાય તો ઘણુંબધું છૂટી જવાની શક્યતા રહેતી હોય છે.” (પૃ.-5) અહીં લેખિકાએ મજૂરથી માંડીને મંત્રી સુધીના તમામ પાત્રોને કથા સાથે અત્યંત કુશળતાપૂર્વક સાંકળીને તેમના જીવનમાં ઘટેલી નાની-મોટી ઘટનાઓને એકબીજા સાથે જોડીને સમગ્ર તથા કોરોનાનો એક અત્યંત વિકરાળ અને

વાસ્તવિક ચહેરો વાચકો સમક્ષ ઉપસાવવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ નવલકથા આપણને એ વાતનો અહેસાસ કરાવે છે કે ભલે બાહ્ય સંજોગો ગમે તેટલા પ્રતિકૂળ બને પણ માનવીય સંવેદના, પ્રેમ, કરુણા અને પરસ્પર સહયોગની ભાવના દ્વારા ગમે તેવા મોટા લયભંગને ફરીથી સુમેળભર્યા લયમાં પરિવર્તિત કરી શકાય છે. આ નવલકથાનો સામાજિક સંદર્ભ પણ અત્યંત વ્યાપક છે. લોકડાઉન દરમિયાન સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો, ખાસ કરીને રોજનું કમાઈને રોજ ખાનારા શ્રમિકો અને પરપ્રાંતીય મજૂરોની જે દયનીય સ્થિતિ થઈ હતી, તેનું આડકતરી રીતે પણ અત્યંત કરુણ આલેખન પાત્રોના માધ્યમથી અહીં અનુભવી શકાય છે. એક બાજુ ભૌતિક સુખ-સુવિધાઓથી સંપન્ન મધ્યમ કે ઉચ્ચ વર્ગ હતો જેના માટે બે ટંકના ભોજનની વ્યવસ્થા કરવી પણ એક મોટો પડકાર બની ગયો હતો. લેખિકાએ મજૂરથી લઈને મંત્રી સુધીના પાત્રોની માનસિક સ્થિતિ આલેખીને સામાજિક અસમાનતાની એ સળગતી વાસ્તવિકતા પર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. મંત્રીઓ અને શાસક વર્ગ કઈ રીતે આ અણધારી આપત્તિનો સામનો કરવા માટે નીતિ-નિયમો ઘડવામાં વ્યસ્ત હતો, હોસ્પિટલોની વ્યવસ્થા કરવામાં વહીવટી તંત્ર કેવી મુશ્કેલીઓ અનુભવતું હતું, તેનું વર્ણન કથાને વધુ વાસ્તવિક અને દસ્તાવેજી મૂલ્ય પ્રદાન કરે છે. આ તમામ તત્વો નવલકથાના કથા પ્રવાહને વધુ પ્રવાહી અને સચોટ બનાવે છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો 'લયભંગ' મનુષ્યના આંતરિક મનની ઊંડી તબીબી તપાસ જેવી કૃતિ છે. અચાનક આવી પડેલી એકલતા અને મૃત્યુનો ભય માણસના વ્યવહારમાં કેવા પરિવર્તનો લાવે છે તે દીપકના પાત્ર દ્વારા સુંદર રીતે દર્શાવાયું છે. ક્વોરેન્ટાઈન રૂમની ચાર દીવાલો વચ્ચે બંધ દીપક ભૂતકાળના પોતાના નિર્ણયો, પોતાની પત્ની દિવ્યા સાથેના અહંકારના ટકરાવો અને સંબંધોની ઉષ્મા કેટલી વધુ મહત્વની છે આ બધી જ બાબતો વિશે મથામણ કરતો જોવા મળે છે. મહામારીના

ભયે મનુષ્યને તેના અહંકારમાંથી મુક્ત કરીને વધુ નમ્ર બનાવવાનું કામ કર્યું છે, જે કથાના અંતે દીપક અને દિવ્યાના પુનઃ મિલન દ્વારા સાબિત થાય છે. તેવી જ રીતે અમીષાનું પાત્ર તબીબી જગતના આંતરિક તણાવ અને કર્તવ્ય ભાવના વચ્ચે ચાલતા દ્વન્દ્વને સપાટી પર લાવે છે. પોતાની નજર સામે રોજ અસંખ્ય લોકોને મરતા જોઈને એક ડૉક્ટરના મન પર કેવો આઘાત લાગે છે, છતાં પણ તેણે પોતાની ભાવનાઓ પર કાબૂ રાખીને દર્દીઓની સેવા કરવાની હોય છે. તે મનોવૈજ્ઞાનિક સત્ય અમીષાના પાત્ર દ્વારા ખૂબ જ સબળ રીતે પ્રગટ થયું છે.

કથાવસ્તુના કેન્દ્રમાં માત્ર શારીરિક બીમારી જ નથી, પરંતુ સામાજિક સંબંધોમાં આવેલી અસાધારણ વિકૃતિ અને વિચ્છેદ પણ છે. માણસ સામાજિક પ્રાણી છે, તે સુખ અને દુઃખમાં બીજાના સાથની અપેક્ષા રાખે છે. પરંતુ કોરોનાએ માણસને માણસથી દૂર કરી દીધો. 'સોશિયલ ડિસ્ટન્સિંગ'ના નામે સગા ભાઈ-બહેન, માતા-પિતા કે સંતાનો પણ એકબીજાને અડી શકતા નહોતા. કથામાં એક એવો હૃદયસ્પર્શી વળાંક આવે છે જ્યાં પોતાના જ સ્વજનનું મૃત્યુ થવા છતાં તેના અંતિમ સંસ્કારમાં જવા મળતું નથી અથવા તો પીપીઈ કીટ (PPE KIT) પહેરેલા અજાણ્યા લોકો દ્વારા શબનો નિકાલ કરી દેવાય છે. આ પરિસ્થિતિ મનુષ્યના અસ્તિત્વને હચમચાવી મૂકે છે. લેખિકાએ આ સામાજિક વિસંગતતા અને એકલતાની પરાકાષ્ઠાને ખૂબ જ સંવેદનશીલતાથી આલેખી છે.

કૃતિની પૃષ્ઠભૂમિ અને વાતાવરણ નિર્માણની વાત કરીએ તો કાલિન્દી પરીખે કોરોનાકાળના પ્રારંભિક દિવસોથી લઈને તેની ચરમસીમા સુધીના ગાળાનું અત્યંત વાસ્તવિક અને હૃદયદ્રાવક ચિત્રણ કર્યું છે. ચારેય તરફ ફેલાયેલો ભય, ટીવી અને અખબારોમાં આવતા મૃત્યુના આંકડા, એમ્બ્યુલન્સના સાયરનનો કાન ફાડી નાખતો અને હૃદય ધ્રુજાવી દેતો અવાજ, સેનિટાઈઝર અને માસ્કની અનિવાર્યતા જેવી બાબતોને કથાના તાણાવાણામાં એવી રીતે વણી લેવામાં આવી છે કે વાચક

આપોઆપ એ ભયાનક દિવસોના સ્મરણોમાં સરી પડે છે. લેખિકાએ વાતાવરણ નિર્માણ એટલું જીવંત કર્યું છે કે નવલકથા વાંચતી વખતે શ્વાસ રૂંધાવાનો અને અસહાયતાનો જે અનુભવ પાત્રો કરે છે, તેવો જ અનુભવ વાચક પણ અનુભવે છે. આ કથા કોઈ કલ્પનાલોકની સફર નથી પણ હજી ગઈકાલે જ જેમાંથી આપણે પસાર થયા છીએ તે કડવા સાચની આરપાર નીકળવાની મથામણ છે.

નવલકથાઓની ભાષાશૈલી અને કથન પદ્ધતિ વિશે વાત કરીએ તો, કાલિન્દી પરીખની ભાષા તદ્દન સરળ, પ્રવાહી છતાં ગંભીરતા સભર છે. તેમણે તકનીકી કે તબીબી શબ્દોનો બિનજરૂરી અતિરેક કર્યા વિના, કોરોના કાળની ગંભીર પરિસ્થિતિને સહજ શબ્દોમાં વર્ણવી છે. લેખિકાએ કથાના પ્રવાહને જાળવી રાખવા માટે કોઈ કૃત્રિમ આલંકારિક ભાષાનો આશ્રય લીધો નથી. પરંતુ રોજિંદા જીવનમાં વપરાતા શબ્દો અને કોરોનાકાળ દરમિયાન પ્રચલિત બનેલા તકનીકી શબ્દો જેવા કે ક્વોરેન્ટાઈન, આઈસોલેશન, ઓક્સિજનલેવલ, પોઝિટિવ, નેગેટિવ વગેરેનો કુશળતાપૂર્વક પ્રયોગ કર્યો છે. ટૂંકા સંવાદોની ગોઠવણી અને પ્રકરણોનું વિભાજન વાચકની ઉત્સુકતાને સતત જાળવી રાખે છે. કથામાં આવતા જુદા જુદા વર્ણાંકો અને પાત્રોના વિચારોનો પ્રવાહ વાચકને ક્યાંય કંટાળો આવવા દેતો નથી. લેખિકાએ કથામાં જે રીતે તત્કાલીન સમાજના વાસ્તવિક દ્રશ્યો ઊભા કર્યા છે, તે વાંચતી વખતે વાચક પોતે ફરીથી એ ૨૦૨૦-૨૧ ના સમયગાળામાં પહોંચી જાય છે અને પોતાની સાથે ઘટેલી ઘટનાઓને નવલકથાના પાત્રો સાથે સાંકળી જુએ છે. આ જ સાહિત્યની ખરી સફળતા છે કે તે વાચકને કૃતિ સાથે એકાત્મ સાધવામાં મદદરૂપ બને છે.

પરંપરાગત ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સામાન્ય રીતે એક જ નાયક કે નાયિકાની આસપાસ આખી વાર્તા ફરતી હોય છે. પરંતુ 'લયભંગ'માં લેખિકાએ મલ્ટિપર્સ્પેક્ટિવ એટલે કે બહુ-કોણીય કથનશૈલીનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ પ્રયોગ વૈશ્વિક મહામારી જેવા વિશાળ

વિષયવસ્તુને ન્યાય આપવા માટે અત્યંત જરૂરી હતો. જો લેખિકાએ માત્ર દીપક અને દિવ્યાની કથા લખી હોત તો કોરોનાકાળની એ વ્યાપક વિભીષિકા માત્ર એક કૌટુંબિક ડ્રામા બનીને રહી ગઈ હોત. પરંતુ તેમણે જે રીતે કથાના કેંમેરાને હોસ્પિટલો, સરકારી કચેરીઓ, રસ્તાઓ પર ભટકતા સામાન્ય નાગરિકો અને ક્વોરેન્ટાઈન સેન્ટરો પર ફેરવ્યો છે, તેનાથી નવલકથાનો પટ અત્યંત વિશાળ અને મહાકાવ્યાત્મક બન્યો છે. આ શૈલી આધુનિક નવલકથાના સ્વરૂપને વધુ સમૃદ્ધ બનાવે છે, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટેકનિકની દ્રષ્ટિએ એક નવો પ્રયોગ પૂરો પાડે છે.

'લયભંગ' કૃતિ માત્ર નકારાત્મકતા કે મોતના આંકડાઓની કથા નથી, તેમાં આ કાળા ડિબાંગ વાદળો વચ્ચે આશાનું કિરણ પણ જોવા મળે છે. લેખિકાએ આપત્તિના આ સમયમાં દેવદૂત બનીને આવેલા કોરોના વોરિયર્સ (ફ્રન્ટલાઈન વર્કર્સ)ની સેવાભાવનાને બિરદાવી છે. પોતાની જાનના જોખમે ચોવીસે કલાક ફરજ બજાવતા ડૉક્ટરો, નર્સો, સફાઈ કામદારો અને પોલીસકર્મીઓની અથાગ મહેનત અને ત્યાગને લેખિકાએ સલામ કરી છે. વળી મુશ્કેલીના સમયે ધર્મ, જ્ઞાતિ કે ભેદભાવ ભૂલીને લોકો એકબીજાની મદદે આવ્યા, અજાણ્યા લોકો માટે ટિફિન સેવા શરૂ થઈ, ઓક્સિજન સિલિન્ડરની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. તે માનવતાના દર્શન પણ આ કૃતિમાં સમાંતરે ચાલતા રહે છે. કાલિન્દી પરીખ અહીં દર્શાવે છે કે ભલે માણસનો લય ભાંગ્યો હોય, પણ તેની અંદર રહેલી જીવવાની અને જીતવાની જીજીવિષા હજી મરી નહોતી.

સાહિત્ય હંમેશા પોતાના સમયનો અરીસો હોય છે. 'લયભંગ' નવલકથા પણ કોરોનાકાળના એ મુશ્કેલ સમયનો એક એવો અરીસો છે. જેમાં સમાજનો ચહેરો તેની તમામ સુંદરતા, કુરૂપતા, ભય, કરુણા અને આશાવાદ સાથે દેખાય છે. આપત્તિ ગમે તેટલી મોટી હોય પણ તે લાંબો સમય ટકી શકતી નથી. મનુષ્યની સહનશક્તિ અને જીવવાની જીજીવિષા હંમેશા પ્રકૃતિના પ્રકોપ કરતાં વધુ મજબૂત સાબિત થઈ છે. 'લયભંગ'ના

પાત્રો આ જ જીજ્ઞાસાનું પ્રતીક છે. તેઓ ભાંગી પડે છે, મૂંઝાય છે, એકબીજાથી દૂર જાય છે, પરંતુ અંતે તો તેઓ કોરોના સામે જંગ જીતીને પોતાના આંતરિક મતભેદોને ભૂલી ફરીથી જીવનના લયને પ્રાપ્ત કરે છે. કોરોના અને તેના જેવી અનેક વિપત્તિઓને હરાવીને તેમાંથી બહાર આવવું એ જ સાચી સાધના છે. તેના વિશે કાલિન્દી પરીખ કહે છે કે, “ઉત્ક્રાંતિના ભાગરૂપે આવતી તમામ વિપદાઓને અતિક્રમી જવી એ જ તપ છે. એ જ સાધના છે અને એ જ ધર્મ છે.” (પૃ-125) આ સંદેશ નવલકથાને માત્ર નિરાશાની કથા બનતી અટકાવીને આશા અને હકારાત્મકતા તરફ દોરી જાય છે.

આમ, સાહિત્ય જ્યારે સમાજની જીવંત પીડા સાથે જોડાય છે ત્યારે તે અમર બની જાય છે. કાલિન્દી પરીખે ‘લયભંગ’ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય જગતને એક એવી કૃતિ આપી છે જે આવનારી પેઢીઓને કોરોનાકાળના એ ભયાનક સમયની યાદ અપાવતી રહેશે અને માનવજાતની અદમ્ય લડાયક વૃત્તિની સાક્ષી પૂરશે. આ નવલકથા માત્ર વાંચવા પૂરતી નથી, પરંતુ તે માનવીય સંબંધોની કિંમત સમજવા માટે, આપત્તિના સમયે ધીરજ રાખવા માટે અને જીવનના ખોવાયેલા લયને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટેની પ્રેરણા આપતી એક અમૂલ્ય સાહિત્યિક વિરાસત છે. આ કૃતિ ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં હંમેશા આદરપૂર્વક યાદ રાખવામાં આવશે. આ નવલકથા સાબિત કરે છે કે સાહિત્યકાર જ્યારે કાળના ક્રૂર પંજાના પડછાયાને શબ્દોમાં ઝીલે છે, ત્યારે તે સમય ઇતિહાસ બનીને કાયમ માટે જીવંત થઈ જાય છે. જીવનનો લય ભલે ગમે ત્યારે તૂટે પણ જો માનવીય સંવેદના અકબંધ હોય તો નવો લય અનિવાર્યપણે સર્જાય જ છે. એ જ આ નવલકથાનો અંતિમ અને શાશ્વત સૂર છે.

❖ સંદર્ભ સૂચિ :

1. ‘લયભંગ’, લેખક: પરીખ, કાલિન્દી, પ્રકાશક: ગોવર્ધન પટેલ ‘કવિ’, વિવેકગ્રામ પ્રકાશન (વિવેકાનંદ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, નાગલપુર રોડ, માંડવી-કચ્છ), પ્રથમ આવૃત્તિ : માર્ચ-૨૦૨૫, પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૧૨૫

2. એજન: પૃષ્ઠ-૨૬
3. એજન: પૃષ્ઠ-૦૫
4. એજન: પૃષ્ઠ -૧૨૫